

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/283497432>

Γ. Τσιώλης: Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής προσέγγισης στην κοινωνική έρευνα: από τη θέση περί 'ριζικής ασυμβατότητας' στο συνδυασμό ή τη συμπληρωματικότητα των προσεγγίσεων. Στο...

Chapter · January 2013

CITATIONS

0

READS

6,180

1 author:

Giorgos Tsiolis

University of Crete

31 PUBLICATIONS 49 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Writing an article on "The Drug Addiction Treatment As Biographical Work" [View project](#)

Η σχέση ποιοτικής και ποσοτικής προσέγγισης στην κοινωνική έρευνα: από τη θέση περί «ριζικής ασυμβατότητας» στο συνδυασμό ή τη συμπληρωματικότητα των προσεγγίσεων.¹

Γιώργος Τσιώλης²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Αντικείμενο του κειμένου αποτελεί η πολυκύμαντη σχέση μεταξύ της «ποιοτικής» και της «ποσοτικής» προσέγγισης στην κοινωνική έρευνα. Επιχειρείται, αρχικά, να οριστούν οι δύο προσεγγίσεις, εστιάζοντας όχι σε επιμέρους περιγραφικά χαρακτηριστικά, αλλά στις διαφορετικές λογικές που διέπουν την κάθε προσέγγιση. Στη συνέχεια, παρατίθεται η εξέλιξη της σχέσης των δύο προσεγγίσεων στο χρόνο. Για το σκοπό αυτό ακολουθείται μια περιοδολόγηση, που ξεκινά από την εποχή της πολεμικής των προσεγγίσεων, περνά στην «παραδειγμάτων» και φθάνει στη φάση των συνθετικών εγχειρημάτων. Στο καταληκτικό μέρος του άρθρου εξετάζονται διαφορετικές εκδοχές με τις οποίες έχει εμφανιστεί ο «τριγωνισμός» (triangulation) ως πρόταση συνδυαστικής εφαρμογής ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων. Προκρίνεται, δε, εκείνη η εκδοχή, η οποία συναρτά τα συνδυαστικά εγχειρήματα με μια σύνθετη θεωρητική σύλληψη των κοινωνικών φαινομένων, τέτοια που προϋποθέτει για την κοινωνιολογική εξήγησή τους το συνδυασμό διαφορετικών ερευνητικών προσεγγίσεων. Επιτυχημένες εφαρμογές αυτής της πρότασης αντλούνται από το πεδίο της έρευνας των βιογραφικών διαδρομών.

Λέξεις κλειδιά: Βιογραφική έρευνα, Κοινωνική έρευνα, Μεικτές μέθοδοι έρευνας, Συνδυασμός ποιοτικής και ποσοτικής προσέγγισης, «Τριγωνισμός».

1. Εισαγωγή

Στην κοινωνική εμπειρική έρευνα έχει επικρατήσει να αναφερόμαστε σε δύο διακριτές μεταξύ τους προσεγγίσεις: την «ποσοτική» και την «ποιοτική». Είναι ωστόσο ενδιαφέρον πως, παρότι η διάκριση αυτή αποτελεί κοινό τόπο, οι εν λόγω προσεγγίσεις δεν αντιστοιχούν σε ενιαία συστήματα φιλοσοφικών παραδοχών, μεθοδολογικών προδιαγραφών και ερευνητικών πρακτικών³, ούτε υπάρχουν αμάχητα επιμέρους περιγραφικά κριτήρια που διαφοροποιούν αυστηρά τη μια προσέγγιση από την άλλη⁴. Θα μπορούσε συνεπώς να υποστηριχθεί πως η διάκριση

¹ Ελαφρώς αναθεωρημένη εκδοχή του άρθρου με τίτλο «Η Σχέση Ποιοτικής και Ποσοτικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες: Από την Πολεμική των «Παραδειγμάτων» στις Συνθετικές Προσεγγίσεις», που δημοσιεύτηκε στο συλλογικό τόμο «Οι Κοινωνικές Επιστήμες στον 21ο Αιώνα. Επίμαχα Θέματα και Προκλήσεις», εκδόσεις Πεδίο, Αθήνα 2011 (Επιμέλεια: Μ. Δαφέρμος, Μ. Σαματάς, Μ. Κουκουριτάκης και Σ. Χιωτάκης).

² Γιώργος Τσιώλης, Ph.D., Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, 74 100 Ρέθυμνο, Κρήτη, Τηλ.: 28310-77497 (γραφείο). Ηλεκτρονική διεύθυνση: tsiolisg@uoc.gr

³ Όπως τονίζει η J. Mason (2011), υπάρχει ποικιλία στρατηγικών και τεχνικών που μπορούν να υπαχθούν στην κατηγορία «ποιοτική έρευνα». Το ίδιο ισχύει και για την «ποσοτική έρευνα».

⁴ Όπως επισημάνει ο S. Lamnek (2005: 3-4), επιχειρείται συχνά από ερευνητές, που είναι εξοικειωμένοι κυρίως με την ποσοτική προσέγγιση, να οριστεί η ποιοτική έρευνα με αποφαιτικό τρόπο, εστιάζοντας σε χαρακτηριστικά όπως ο περιορισμένος αριθμός των εξεταζόμενων περιπτώσεων, ο μη σχηματισμός δειγμάτων πιθανοτήτων, ο μη μετρήσιμος χαρακτήρας των ερευνητικών δεδομένων και η μη εφαρμογή στατιστικών μεθόδων ανάλυσης. Ένας τέτοιος ορισμός, που τονίζει αποσπασματικά (και όχι αναγκαία)

των δύο προσεγγίσεων δεν είναι «τεχνικού» χαρακτήρα, αλλά εδράζεται κατά κύριο λόγο στις διαφορετικές λογικές που διέπουν την ερευνητική διαδικασία ήδη από το στάδιο της ερωτηματοθεσίας και του σχεδιασμού, έως την παραγωγή και την ανάλυση των δεδομένων, καθώς και τους τρόπους δόμησης πειστικών εξηγήσεων (βλ. σχετικώς και Πουρκός, 2010).

Στο παρόν κείμενο θα επιδιώξουμε, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή⁵, να σκιαγραφήσουμε την πολυκύμαντη σχέση των δύο αυτών προσεγγίσεων στην κοινωνική έρευνα. Θα ξεκινήσουμε σκιαγραφώντας συνοπτικά την ποσοτική και την ποιοτική προσέγγιση. Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε πώς έχει εξελιχθεί η σχέση των δύο προσεγγίσεων στο χρόνο· και στο τέλος θα αναλύσουμε μία από τις προτάσεις σύνθεσης των δύο προσεγγίσεων, εκείνη του τριγωνισμού (triangulation), σε διαφορετικές της εκδοχές.

2. Συνοπτική περιγραφή της ποσοτικής και της ποιοτικής προσέγγισης

Η ποσοτική προσέγγιση βρίσκει κατά κύριο λόγο την εφαρμογή της στις δειγματοληπτικές επισκοπικές εμπειρικές έρευνες (survey). Αποσκοπεί στην αποκάλυψη γενικών κανονικοτήτων ή τάσεων, που διέπουν τα κοινωνικά φαινόμενα, μέσω της διερεύνησης των φαινομένων αυτών σε πλήθος περιπτώσεων. Μέσω της εξέτασης μεγάλου όγκου περιπτώσεων εξισορροπούνται οι ιδιομορφίες των μεμονωμένων περιπτώσεων και, ως εκ τούτου, οι κανονικότητες ή οι τάσεις που προκύπτουν μπορούν να θεωρηθούν ως γενικώς ισχύουσες. Οι περιπτώσεις, που περιλαμβάνονται στην έρευνα, δεν εξετάζονται στην ολότητά τους, αλλά μόνον σε σχέση με εκείνες τις παραμέτρους, η συσχέτιση των οποίων ερευνάται. Οι παράμετροι αυτές παίρνουν τη μορφή μεταβλητών και η συσχέτισή τους, που ελέγχεται εμπειρικά, παίρνει τη μορφή υποθέσεων.

Στην ποσοτική έρευνα τα δεδομένα θα πρέπει να τυποποιηθούν για να μπορούν να μετρηθούν, έτσι ώστε οι μεταβλητές να λάβουν αριθμητική τιμή και μέσω στατιστικών αναλύσεων να ελεγχθούν οι συσχετίσεις και οι συνδιακυμάνσεις τους. Οι ποσοτικές έρευνες ακολουθούν ως επί το πλείστον έναν αυστηρό και προκαθορισμένο ερευνητικό σχεδιασμό⁶, σύμφωνα με τον οποίο οι περισσότερες κρίσιμες αποφάσεις έχουν ληφθεί από τον ερευνητή πριν από τη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας στο ερευνώμενο πεδίο. Εκείνο, δε, που επιδιώκεται εντέλει είναι ο εμπειρικός έλεγχος προδιατυπωμένων ερευνητικών υποθέσεων, οι οποίες έχουν συναχθεί παραγωγικά (deductive) από συγκεκριμένα θεωρητικά πλαίσια (βλ. μεταξύ άλλων και Bryman, 1988: 15· Κυριαζή, 2011: 47-51). Σύμφωνα με την ποσοτική προσέγγιση, κάθε έρευνα οφείλει να πληροί τα κριτήρια της εγκυρότητας⁷, της αντιπροσωπευτικότητας⁸, της αξιοπιστίας⁹ και της αντικειμενικότητας¹⁰. Όταν

χαρακτηριστικά ποιοτικών ερευνών, δεν μπορεί ωστόσο να αποδώσει τις συνολικότερες διαφορές μεταξύ των λογικών που διέπουν τις δύο προσεγγίσεις.

⁵ Για μια λεπτομερή ιστορική περιοδολόγηση της σχέσης ποιοτικής και ποσοτικής προσέγγισης, βλ. το κείμενο του Μ. Πουρκού στον ανά χειράς τόμο (Πουρκός, 2013^α).

⁶ Για τις έρευνες προκαθορισμένου σχεδίου βλ. μεταξύ άλλων Robson (2007: 112επ.).

⁷ Η *εγκυρότητα* συνδέεται με τη διασφάλιση ότι η τεχνική της έρευνας είναι ενδεδειγμένη για το συγκεκριμένο αντικείμενο μελέτης.

⁸ Η *αντιπροσωπευτικότητα* συνδέεται με τη διασφάλιση ότι οι επιλεγμένες περιπτώσεις μπορούν να θεωρηθούν επαρκώς ενδεικτικές του ερευνώμενου πληθυσμού.

⁹ Η *αξιοπιστία* αναφέρεται στη συνέπεια και τη σταθερότητα της ερευνητικής τεχνικής. Μια μέτρηση είναι, για παράδειγμα, αξιόπιστη αν δίνει όμοια αποτελέσματα όσες φορές και αν επαναληφθεί σε παρόμοιες συνθήκες.

πληρούνται τα κριτήρια αυτά, τότε ο ερευνητής μπορεί να υποστηρίξει πως τα ευρήματά του δύνανται να γενικευτούν.

Από την άλλη πλευρά, οι ερευνητές που υιοθετούν την ποιοτική προσέγγιση αντιλαμβάνονται την κοινωνική ζωή ως μια ρέουσα πραγματικότητα και προσπαθούν να την κατανοήσουν στη δυναμική της διάσταση. Δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στους τρόπους με τους οποίους ερμηνεύεται, βιώνεται και (ανα-)παράγεται ο κοινωνικός κόσμος από τους κοινωνικούς δράντες μέσα στο πλήθος των καθημερινών τους διαδράσεων και πρακτικών. Επιδιώκουν, κατά συνέπεια, να εξετάσουν τα ερευνώμενα φαινόμενα «εκ των έσω», μέσα δηλαδή από την οπτική, τις εμπειρίες και τις ιστορίες των συμμετεχόντων σε αυτά υποκειμένων. Η ποιοτική προσέγγιση μελετά τα κοινωνικά φαινόμενα στην πολλαπλότητα τους και εστιάζει στη διαφοροποίηση και στην ποικιλία της κοινωνικής ζωής. Ως εκ τούτου δεν αναζητούνται μόνον οι αντιπροσωπευτικές, αλλά και οι «αρνητικές» (negative) ή οι «αποκλίνουσες» (deviant) περιπτώσεις. Οι περιπτώσεις εξετάζονται και ερμηνεύονται εντός των πλαισίων στα οποία τοποθετούνται· δίδεται, επίσης, έμφαση στην πολυπλοκότητά τους και γι' αυτό υιοθετείται η ολιστική τους προσέγγιση και αποφεύγεται ο κερματισμός τους σε επιλεγμένες παραμέτρους (μεταβλητές).

Σκοπός της έρευνας κατά την ποιοτική προσέγγιση δεν είναι ο έλεγχος προδιατυπωμένων υποθέσεων, αλλά η ανακάλυψη νέων πτυχών και διαστάσεων του εξεταζόμενου αντικείμενου και η σε βάθος κατανόησή του. Για τον λόγο αυτό οι ποιοτικές έρευνες υιοθετούν ευέλικτα ερευνητικά σχέδια¹¹, τα οποία δύνανται να επαναπροσδιορίζονται σε όλες τους τις πτυχές κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας και βάσει ερευνητικών ευρημάτων που προκύπτουν ήδη από τα αρχικά στάδια της έρευνας. Σύμφωνα με την ποιοτική προσέγγιση, η θεωρητική επεξεργασία και η εμπειρική διερεύνηση δεν διαχωρίζονται ως δύο διακριτά στάδια του ερευνητικού έργου, αλλά διαπλέκονται διαλεκτικά τροφοδοτώντας η μία την άλλη. Η εμπλοκή του ερευνητή στο πεδίο της έρευνας και η επικοινωνία του με τα υποκείμενα της έρευνας θεωρείται, σύμφωνα με την ποιοτική προσέγγιση, επιβεβλημένη και δεν εκλαμβάνεται ως διαστρεβλωτικός παράγοντας. Ο αναστοχασμός του ερευνητή σχετικά με την παρουσία του στο πεδίο, οι παρατηρήσεις, οι εντυπώσεις του, τα συναισθήματά του καταγράφονται στο ημερολόγιο της έρευνας και αξιοποιούνται κατά την ερμηνεία των δεδομένων.

Θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια, κάνοντας μια σύντομη ιστορική αναδρομή, να δείξουμε τη σχέση των δύο αυτών προσεγγίσεων στην κοινωνική έρευνα, αλλά και το πώς από τον «πόλεμο των παραδειγμάτων» φθάσαμε σε προτάσεις και εγχειρήματα που επιδιώκουν το συνδυασμό των δύο προσεγγίσεων.

3. Η εξέλιξη της σχέσης μεταξύ της ποιοτικής και της ποσοτικής έρευνας: μια ιστορική αναδρομή

Οι απαρχές αυτού που σήμερα κατανοείται ως ποιοτική προσέγγιση στην κοινωνιολογική έρευνα βρίσκονται στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, στις εθνογραφικές έρευνες της κοινωνιολογικής σχολής του Σικάγου (βλ. σχετικά Faris, 1970· Plummer, 2000· Στυλιανούδη, 2009· Γκούνης, 2009). Οι έρευνες αυτές, που έφεραν το στίγμα των δύο σημαντικών εκπροσώπων της Σχολής, του Robert Park

¹⁰ Η *αντικειμενικότητα* αναφέρεται στην ελαχιστοποίηση της προσωπικής ανάμειξης, της συναισθηματικής εμπλοκής και της υποκειμενικής κρίσης του ερευνητή.

¹¹ Για τα ευέλικτα ερευνητικά σχέδια βλ. μεταξύ άλλων Robson (2007: 193επ.).

και του Ernest Burgess, είχαν ως επί το πλείστον τον χαρακτήρα της επιτόπιας διερεύνησης. Άλλωστε ο ίδιος ο Park θεωρούσε πως η πόλη του Σικάγο με τις αντινομίες και τις αντιφάσεις της, τις διαφορετικές κοινωνικές και εθνικές ομάδες, τις κοινωνικές ανακατατάξεις, τα κοινωνικά προβλήματα και τις ανομικές συμπεριφορές αποτελούσε το «κοινωνικό εργαστήρι» του κοινωνιολόγου (Plummer, 2000: 97).

Οι περισσότερες από αυτές τις έρευνες είχαν σκοπό να διερευνήσουν τους τρόπους με τους οποίους βιώνεται ο κοινωνικός κόσμος στην καθημερινή ζωή εντός του μοντέρνου εξατομικευμένου αστικού πλαισίου. Υιοθετούσαν δε ως αρχή του τρόπου διερεύνησης «την εκ των έσω οπτική» (inside view)· επεδίωκαν, δηλαδή, να δουν τους εξεταζόμενους κοινωνικούς κόσμους με τα μάτια αυτών που τους κατοικούσαν. Πολλές από τις έρευνες αυτές βασίστηκαν σε μελέτες περίπτωσης (case studies) και χρησιμοποίησαν ως υλικό, εκτός από τις καταγραφές των ερευνητών, τα λεγόμενα «προσωπικά τεκμήρια» (personal documents), όπως γράμματα, ημερολόγια, φωτογραφίες, επιστολές σε εφημερίδες, αγγελίες και αυτοβιογραφίες (βλ. σχετικά Plummer, 2000· Θανοπούλου, 2009).

Παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι πρωτοποριακές αυτές έρευνες, ο ενθουσιασμός για την επιτόπια διερεύνηση της κοινωνικής ζωής οδήγησε σε έναν μεθοδολογικό «αυθορμητισμό»: Έλειπε, δηλαδή, ένας συστηματικός προβληματισμός και διάλογος γύρω από μεθοδολογικά ζητήματα. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν αναπτύχθηκαν ad hoc με βάση τα συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα και τα πεδία. Επίσης, η έμφαση που δόθηκε στο συγκεκριμένο και το βιωματικό, παράλληλα με την προτροπή για την αποφυγή κάθε απόπειρας θεωρητικής και αφηρημένης σύλληψης των κοινωνικών φαινομένων, είχε ως αποτέλεσμα οι έρευνες αυτές να χαρακτηρίζονται και από έναν κοινωνιολογικό νατουραλισμό· από την αντίληψη, δηλαδή, ότι «ο κοινωνικός κόσμος είναι εκεί έξω και περιμένει απλώς να τον ανακαλύψουμε» (βλ. Plummer, 2000: 113· Kelle, 2007: 27).

Την ίδια περίπου εποχή, από τα μέσα δηλαδή της δεκαετίας του 20 και κυρίως κατά τη δεκαετία του 30, στις Η.Π.Α. εμφανίστηκε μια ραγδαία ανάπτυξη δημοσκοπικών ερευνών, που σκοπό είχαν τη μέτρηση αντιλήψεων και στάσεων της κοινής γνώμης. Σε αυτήν την εξέλιξη συνέβαλε καθοριστικά η ίδρυση του American Institute of Public Opinion από τον George Gallup. Η ανάπτυξη των δημοσκοπικών ερευνών προκάλεσε μεγάλη αισιοδοξία, αφού φαινόταν να παρέχει τη δυνατότητα διερεύνησης των κοινωνικών ζητημάτων με τη χρήση εργαλείων μέτρησης, που εμφανίστηκαν να πληρούν τα κριτήρια της «εγκυρότητας», της «αντιπροσωπευτικότητας», της «αξιοπιστίας» και της «αντικειμενικότητας»· εκείνα, δηλαδή, τα κριτήρια που όπως αναφέραμε παραπάνω αποτελούν εχέγγυα του ποιοτικού ελέγχου κάθε εμπειρικής έρευνας σύμφωνα με την ποσοτική προσέγγιση (βλ. και Kelle, 2007: 28). Η δυνατότητα αυτή φάνηκε να παρέχεται μέσω της εφαρμογής τυποποιημένων εργαλείων συλλογής δεδομένων (ερωτηματολόγια κλειστού τύπου), που θεωρούνται ότι μειώνουν την εμπλοκή του υποκειμενικού παράγοντα κατά τη συλλογή των δεδομένων, καθώς και με την εφαρμογή τεχνικών στατιστικής δειγματοληψίας και ανάλυσης, που διασφαλίζουν τη δυνατότητα γενίκευσης των ερευνητικών ευρημάτων.

Οι νέες αυτές δυνατότητες μέτρησης συνδυάστηκαν πολύ καλά με αυτό που καλείται υποθετικό-παραγωγικό υπόδειγμα¹², σύμφωνα με το οποίο τα εργαλεία μέτρησης και οι στατιστικές επεξεργασίες χρησιμοποιούνται, για να ελεγχθούν προδιατυπωμένες υποθέσεις και να επικυρωθούν τα θεωρητικά σχήματα, από τα οποία συνάγονται οι υποθέσεις αυτές.

Στο φόντο της στατιστικής αυστηρότητας των δημοσκοπικών ερευνών, καθώς και της συνακόλουθης επικράτησης κριτηρίων ποιοτικού ελέγχου της έρευνας που έδιναν έμφαση στην αντικειμενικότητα και στη δυνατότητα γενίκευσης των ευρημάτων, ερευνητικά εγχειρήματα όπως εκείνα των εθνογραφικών ερευνών της Σχολής του Σικάγου έμοιαζαν ως αδόμητες και ελάχιστα συστηματικές διαδικασίες: ως εάν να ανήκαν σε μια πρώιμη, ανώριμη περίοδο των κοινωνικών επιστημών.

Οι κύριες μορφές έναντι τέτοιων ερευνών, που μετά τη δεκαετία του '40 άρχισαν να αποκαλούνται «ποιοτικές», εστιάστηκαν αφενός στην αδυναμία γενίκευσης των ευρημάτων και αφετέρου στο έλλειμμα «αντικειμενικότητας» της ερευνητικής διαδικασίας (Kelle, 1992: 26). Η μεν αδυναμία γενίκευσης των ευρημάτων είχε να κάνει με τον μικρό αριθμό των περιπτώσεων και τον μη συστηματικό τρόπο επιλογής τους. Το δε έλλειμμα αντικειμενικότητας διαπιστωνόταν στο βαθμό που τόσο κατά τη συλλογή, όσο και κατά την ερμηνεία του υλικού υπεισέρχεται η υποκειμενική κρίση και η προσωπική εμπλοκή του ερευνητή. Υπό το βάρος αυτών των ενστάσεων και με την επικράτηση της ποσοτικής προσέγγισης και του υποθετικό-παραγωγικού υποδείγματος, η ποιοτική έρευνα μετά τη δεκαετία του '40 υποβαθμίστηκε και έχασε το κύρος της.

Εντός του κυρίαρχου (ποσοτικού) ερευνητικού υποδείγματος αναγνωρίστηκε στην ποιοτική έρευνα μόνο ένας δευτερεύων και βοηθητικός ρόλος: η ποιοτική έρευνα θα μπορούσε να αποτελεί τον προπομπό της ποσοτικής έρευνας. Σύμφωνα με την άποψη αυτή η ποιοτική έρευνα, ως μια οιονεί επιστημονική δραστηριότητα, μπορεί να προηγείται της ποσοτικής, με σκοπό να αναδεικνύει καινοφανείς και απρόσμενες πτυχές, κυρίως στη διερεύνηση κοινωνικών περιοχών ή μορφών ζωής που είναι άγνωστες στην κοινωνιολογική θεωρία και έρευνα. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να συνεισφέρει στη διατύπωση των υποθέσεων (στη φάση, δηλαδή, της ανακάλυψης), για να ακολουθήσει εν συνεχεία η κατεξοχήν «επιστημονική» φάση της έρευνας, που είναι η διαδικασία του ελέγχου των υποθέσεων αυτών με τη χρήση των ποσοτικών μεθόδων (δηλαδή, η φάση της επικύρωσης). Ενδεικτικό της αντίληψης αυτής είναι το άρθρο των Barton και Lazarsfeld (1979/1955).

Η ποιοτική έρευνα επανέκαμψε κατά τη δεκαετία του '70. Η εξέλιξη αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της μετάβασης από το λεγόμενο «κανονιστικό» στο «ερμηνευτικό» παράδειγμα στις κοινωνικές επιστήμες¹³. Έχει, δε, να κάνει με την κριτική που ασκήθηκε από τη μια στο κυρίαρχο θεωρητικό παράδειγμα του «δομολειουργισμού» – κυρίως σε σχέση με την παθητική θέση που επιφυλάσσει στα δρώντα υποκείμενα – και από την άλλη στο υποθετικό-παραγωγικό υπόδειγμα της κοινωνικής έρευνας, που επέβαλλε στα εμπειρικά δεδομένα ένα εκ των προτέρων επιλεγμένο εννοιολογικό καλούπι.

¹² Για το υποθετικό-παραγωγικό υπόδειγμα βλ. μεταξύ άλλων Flick (1998: 56), Κυριαζή (2011: 47-51) και Τσιώλης (2006: 39-40).

¹³ Η διατύπωση αυτή ανήκει στον T. Wilson (1970).

Στο «ερμηνευτικό παράδειγμα» εντάσσονται σχολές, όπως η φαινομενολογική κοινωνιολογία, η εθνομεθοδολογία και η σχολή της συμβολικής διάδρασης¹⁴, που παρά τις σημαντικές μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, παρουσιάζουν έναν κοινό πυρήνα θεμελιακών παραδοχών. Οι παραδοχές αυτές αφορούν, συνοπτικά, τη θεώρηση της κοινωνικής πραγματικότητας ως περίπλοκης συμβολικής κατασκευής με δυναμική διάσταση, την αναγνώριση της ικανότητας των ανθρώπων να παράγουν νόημα κατά την επικοινωνία και τη δράση τους, καθώς και να συμμετέχουν με τις πρακτικές τους στη διαδικασία κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας. Επίσης, σύμφωνα με την ερμηνευτική προσέγγιση η κοινωνική έρευνα οφείλει να προσεγγίζει τα φαινόμενα ανασυγκροτώντας τα νοηματικά πλαίσια και τα συστήματα αναφοράς των εμπλεκόμενων στα κοινωνικά πεδία δρώντων υποκειμένων.

Οι εκπρόσωποι του ερμηνευτικού παραδείγματος, εκκινώντας από τις θεωρητικές παραδοχές που μόλις αναφέραμε, άσκησαν έντονη κριτική στο υποθετικό-παραγωγικό υπόδειγμα της ποσοτικής έρευνας, που κυριάρχησε στην κοινωνιολογία μετά τη δεκαετία του '40. Υποστήριξαν πως η ταύτιση της εμπειρικής έρευνας με την επικύρωση προδιατυπωμένων θεωρητικών υποθέσεων, η αναγκασία για αυτό τον σκοπό τυποποίηση και ποσοτικοποίηση των δεδομένων, καθώς και η έμφαση που δόθηκε στις τεχνικές προδιαγραφές της ερευνητικής διαδικασίας, είχε ως αποτέλεσμα την παραμέληση της διαδικασίας παραγωγής των ενδεδειγμένων για τη διερεύνηση του συγκεκριμένου ζητήματος ερευνητικών ερωτημάτων και υποθέσεων. Η κοινωνιολογία περιορίστηκε, συνεπώς, σε μια ελλιπή κατανόηση του εμπειρικού κοινωνικού κόσμου και σε μια τεχνητή σύλληψη της πραγματικότητας¹⁵. Όπως επεσήμαναν οι εκπρόσωποι του ερμηνευτικού παραδείγματος, η δυνατότητα διατύπωσης υποθέσεων που έχουν απτές αναφορές στον εμπειρικό κόσμο απαιτεί την εξοικείωση με τα προς διερεύνηση πεδία του κοινωνικού κόσμου μέσα από την ανίχνευση των νοηματικών και ερμηνευτικών σχημάτων, που οι εμπλεκόμενοι δρώντες χρησιμοποιούν για να ορίσουν τις καταστάσεις και να οργανώσουν τη δράση τους. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει, όμως, μια «ποιοτική» ερευνητική προσέγγιση, η οποία υιοθετεί έναν ανοικτό και ευέλικτο ερευνητικό σχεδιασμό και εφαρμόζει μεθόδους παραγωγής δεδομένων, που αναγνωρίζουν τον επικοινωνιακό και διαδραστικό χαρακτήρα της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας.

Με την ισχυροποίηση της ποιοτικής έρευνας μετά τη δεκαετία του '70 φαίνεται να παγιώνονται δύο ερευνητικές προσεγγίσεις με διαφορετικές επιχειρηματολογίες και στρατηγικές. Αυτό αποτυπώνεται και θεσμικά, αφού η μια και η άλλη προσέγγιση αποκτούν ειδικά επιστημονικά περιοδικά, εγχειρίδια, πανεπιστημιακές έδρες, μαθήματα, ομάδες εργασίας και επιτροπές εντός διεθνών επιστημονικών ενώσεων ή συλλόγων, πλαίσια χρηματοδότησης (Kelle & Kluge, 2001: 12). Δημιουργούνται, συνεπώς, δύο διαφορετικές επιστημονικές κοινότητες, που υπακούν σε διαφορετικού τύπου αρχές και κριτήρια. Η σχέση των μεν με τους δε είτε είναι σχέση πολεμική που εκδηλώνεται με εκφράσεις δυσπιστίας και

¹⁴ Είναι χαρακτηριστική η χρονική σύμπτωση της έκδοσης σημαντικών κειμένων των τριών αυτών σχολών που αποτέλεσαν σημεία αναφοράς για μια νέα γενιά κοινωνιολόγων: Berger και Luckmann (1967), *The Social Construction of Reality*, New York: Anchor· Garfinkel (1967), *Studies in Ethnomethodology*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall· Blumer (1968), *Symbolic Interaction: Perspective and Method*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

¹⁵ Είναι ενδεικτική η δήλωση των Mehan και Wood (1975: 63) ότι «η Κοινωνιολογία στην προσπάθειά της να γίνει μια κοινωνική επιστήμη, έχει αποξενωθεί από το κοινωνικό στοιχείο».

υποτίμησης της μιας προσέγγισης από τους εκπροσώπους της άλλης. Είτε είναι σχέση αμοιβαίας αναγνώρισης της διαφορετικότητας, που εκφράζεται με την αποδοχή της άποψης ότι οι διαφορετικές μεθοδολογίες και στρατηγικές ταιριάζουν σε διαφορετικούς ερευνητικούς σκοπούς.

Μέσα σε αυτό το κλίμα αναπτύσσεται και κυριαρχεί κατά τη δεκαετία του '80 η θέση περί «ριζικής ασυμβατότητας» των δύο προσεγγίσεων (incompatibility thesis), που υποστηρίζει ότι οι δύο προσεγγίσεις είναι εξ ορισμού αλληλο-αποκλειόμενες, διότι εντάσσονται σε διαφορετικά «παραδείγματα»¹⁶. ασπάζονται, δηλαδή, διαφορετικές θεμελιακές οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές παραδοχές και ως εκ τούτου δεν μπορούν να συνδυαστούν, ούτε καν να συνομιλήσουν. Κάθε κριτική μπορεί να είναι μόνον ενδογενής· μπορεί, δηλαδή, να ασκείται μόνον εντός του οικείου παραδείγματος. Όπως γράφουν οι Tashakkori και Teddlie, οι υποστηρικτές της θέσης περί της «ριζικής ασυμβατότητας» είναι απολύτως πεπεισμένοι ότι εκείνοι οι «ερευνητές που προσπαθούν να συνδυάσουν τις δύο μεθόδους είναι καταδικασμένοι να αποτύχουν εξαιτίας των ενδογενών διαφορών στις φιλοσοφικές παραδοχές πάνω στις οποίες βασίζονται αυτές οι μέθοδοι» (Tashakkori & Teddlie, 2003: 19).

Βασικοί εκφραστές της θέσης περί «ριζικής ασυμβατότητας» των δύο προσεγγίσεων είναι οι Lincoln και Guba (1985), οι οποίοι υποστήριζαν πως η ποσοτική και η ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες αντιστοιχούν σε δύο διακριτές «εποχές» που διαφοροποιούνται μεταξύ τους ανάλογα με το «παράδειγμα» που επικρατεί σε καθεμία από αυτές¹⁷. Ειδικότερα, η ποσοτική και πειραματική έρευνα ανθεί την εποχή της κυριαρχίας του θετικιστικού παραδείγματος και είναι συμβατή με αυτό στο βαθμό που ασπάζεται ως βασικές του παραδοχές: (α) την ύπαρξη μιας ενιαίας και σαφώς παρατηρήσιμης πραγματικότητας, (β) το σαφή διαχωρισμό μεταξύ παρατηρητή και παρατηρούμενου κόσμου, (γ) το στόχο της αποκάλυψης αιτιακών νόμων που υπερβαίνουν χωρο-χρονικά πλαίσια, και (δ) τη θέση ότι η έρευνα μπορεί και πρέπει να είναι απαλλαγμένη αξιών. Από την άλλη, η ποιοτική έρευνα συμβαδίζει με το νατουραλιστικό παράδειγμα, όπως το ονομάζουν, που δεσπόζει στη μετα-θετικιστική εποχή και ευαγγελίζεται: (α) την ύπαρξη πολλαπλών και κατασκευασμένων πραγματικοτήτων, (β) την αδυναμία σαφούς διαχωρισμού μεταξύ παρατηρητή και παρατηρούμενου κόσμου (γ) τη διατύπωση χωρο-χρονικά πλαισιωμένων υποθέσεων εργασίας ως κεντρικό στόχο της έρευνας, και (δ) την αξιακή δέσμευση του ερευνητή.

¹⁶ Βλ. και Bryman (1988: 5). Ως «παράδειγμα» εννοούμε στο κείμενο αυτό ένα σύνολο από παραδοχές, αξίες και πρακτικές που μοιράζεται μια κοινότητα ερευνητών σχετικά με τη φύση, τον σκοπό και τη διαδικασία της έρευνας. Οι παραδοχές αυτές έχουν οντολογικό, επιστημολογικό, αξιολογικό, αισθητικό, μεθοδολογικό περιεχόμενο και οικοδομούν στο σύνολό τους μια διακριτή ερευνητική κουλτούρα.

¹⁷ Οι Lincoln και Guba σε μεταγενέστερα κείμενά τους μιλούν για περισσότερα «παραδείγματα», τα οποία λειτουργούν ως θεωρητικό και επιστημολογικό υπόβαθρο της εμπειρικής έρευνας στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες: θετικισμός, μετα-θετικισμός, κριτική θεωρία και κονστрукτιβισμός (Guba & Lincoln, 1994)· ενώ σε άρθρο τους το 2000 προσθέτουν ως πέμπτο «παράδειγμα» εκείνο της συμμετοχικής έρευνας (Lincoln & Guba, 2000). Επίσης, αντί για το «νατουραλιστικό παράδειγμα» στα μεταγενέστερα κείμενά τους αναφέρονται στον κονστрукτιβισμό. Αποδέχονται, δε, πως δεν υπάρχει αναγκαία και αποκλειστική σύνδεση των ποιοτικών και των ποσοτικών μεθόδων με κάποια από τα παραδείγματα. Επισημαίνουν, ωστόσο, πως ο συνδυασμός μεθόδων είναι εφικτός και αποτελεσματικός, όταν επιχειρείται να συνδυαστούν στοιχεία που προέρχονται από το ίδιο παράδειγμα ή συμβατά μεταξύ τους παραδείγματα, όπως ο θετικισμός με τον μετα-θετικισμό ή η κριτική θεωρία με τον κονστрукτιβισμό (Lincoln & Guba, 2000: 174).

Παρότι η θέση περί ριζικής ασυμβατότητας των δύο προσεγγίσεων φαίνεται να κυριαρχεί κατά τη δεκαετία του '80, αρχίζουν να διατυπώνονται επιχειρήματα που την αμφισβητούν. Το πρώτο επιχειρήμα υποστηρίζει πως η ιστορία της κοινωνικής έρευνας έχει δείξει ότι είναι αρκετά απλουστευτική η άμεση και αποκλειστική σύνδεση μιας ερευνητικής προσέγγισης με ένα επιστημολογικό παράδειγμα, δηλαδή της ποσοτικής έρευνας με τον θετικισμό και της ποιοτικής έρευνας με το ερμηνευτικό παράδειγμα (Βλ. μεταξύ άλλων Moran-Ellis κ.ά., 2006: 56, υποσημ. 1). Άλλωστε, τα ίδια τα «παραδείγματα» δεν είναι τόσο στεγανά, αφού μπορεί να μοιράζονται από κοινού σημαντικές παραδοχές. Για παράδειγμα τόσο ο κονστρουκτιβισμός όσο και ο μετα-θετικισμός δέχονται πια πως οι εμπειρικές παρατηρήσεις είναι «έμφορτες θεωρίας» (theory-laden). Ασκούν, δηλαδή, και οι δύο κριτική σε απλοϊκές εμπειριστικές και νατουραλιστικές αντιλήψεις της έρευνας, που υποστηρίζουν πως ο ερευνητής μπορεί να προσεγγίσει το ερευνητικό πεδίο απαλλαγμένος από θεωρητικές εννοιολογήσεις και προ-κατανοήσεις (Kelle, 2001: 2· Johnson & Onwuegbuzie, 2004: 15). Επίσης, εντός των ιδίων παραδειγμάτων εντοπίζονται σημαντικές ενδο-παραδειγματικές διαφορές.

Το δεύτερο επιχειρήμα αντλείται από το πεδίο της ερευνητικής πρακτικής και το επικαλούνται όσοι ισχυρίζονται πως η θέση περί ασυμβατότητας έχει «ακυρωθεί» στο επίπεδο της ερευνητικής πράξης, αφού εγχειρήματα συνδυασμού των δύο προσεγγίσεων επιχειρούνται διαρκώς, άλλοτε με περισσότερη και άλλοτε με λιγότερη επιτυχία¹⁸.

Από τη δεκαετία του '90 εντείνεται η συζήτηση που αφορά το συνδυασμό και τη συμπληρωματικότητα των μεθοδολογικών προσεγγίσεων¹⁹. Η συζήτηση αυτή διεξάγεται κάτω από διαφορετικές «ετικέτες» όπως: τριγωνισμός (triangulation), μεικτές, σύνθετες και συνδυασμένες μέθοδοι (mixed, combined, integrated methods)²⁰. Οι Tashakkori και Teddlie (2003) μιλούν για ένα νέο μεθοδολογικό κίνημα που έρχεται να τερματίσει τον πόλεμο των «παραδειγμάτων». Άλλοι (Johnson & Onwuegbuzie, 2004· Onwuegbuzie & Leech, 2004) αναφέρονται σε ένα «τρίτο ερευνητικό παράδειγμα», που καλείται να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ της ποσοτικής και της ποιοτικής προσέγγισης, αντλώντας από τα δυνατά τους σημεία και ελαχιστοποιώντας τις αδυναμίες τους. Όπως, ωστόσο, εύστοχα επισημαίνουν οι Moran-Ellis κ.ά. (2006: 46-47), δεν υπάρχει συμφωνία μεταξύ των υποστηρικτών των μεικτών μεθόδων ούτε ως προς το τι επιτυγχάνεται με το συνδυασμό των μεθόδων, ούτε σχετικά με το πώς δύναται να επιτευχθεί κάτι τέτοιο. Μια επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας καταδεικνύει πολλές διαφορετικές απαντήσεις στο ερώτημα τι μπορεί να επιφέρει η χρήση μεικτών μεθόδων: αύξηση της ακρίβειας και της εγκυρότητας των ερευνητικών ευρημάτων, παραγωγή νέας γνώσης μέσω της σύνθεσης ευρημάτων που προέκυψαν από διαφορετικές

¹⁸ Ερευνητικά σχέδια που επιχειρούν να συνδυάσουν ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους ή δεδομένα έχουν μακρά παράδοση στην Κοινωνιολογία, όπως υποστηρίζουν οι Erzberger και Prein (1997), οι οποίοι αναφέρουν ενδεικτικά τις μελέτες περίπτωσης του Le Play στην Γαλλία κατά τον 19ο αιώνα, τις έρευνες του Burgess στο Σικάγο τη δεκαετία του 20, αλλά και την έρευνα των ανέργων του Marienthal των Jahoda, Lasarzfeld και Zeisel το 1931.

¹⁹ Και στην ελληνική επιστημονική κοινότητα φαίνεται πως εντείνεται τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον γύρω από τη συγκεκριμένη θεματική, αν λάβει κανείς υπ' όψιν του τη συχνότερη εμφάνιση σχετικών κειμένων και ανακοινώσεων (βλ. ενδεικτικά Μακράκης, 1998· Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, 1998· Χαλκιά, 2003· Παπαδόπουλος, 2006· Λυδάκη, 2007· Τσιώλης, 2008· Κάλλας & Κονδύλη, 2008· Γραμματικόπουλος, 2010· Πουρκός, 2010, Κυριαζή, 2011: 363 επ.).

²⁰ Βλ. και Johnson, Onwuegbuzie και Turner (2007). Στο κείμενο αυτό οι συγγραφείς, παραθέτουν και συζητούν τους 19 διαφορετικούς ορισμούς που εντόπισαν, επισκοπώντας τη σχετική βιβλιογραφία.

προσεγγίσεις, ανάδειξη διαφορετικών οπτικών ή «λόγων» για το ίδιο φαινόμενο, μελέτη των κοινωνικών φαινομένων ως πολύπλοκων και πολυσχιδών οντοτήτων μέσω μιας πολυπρισματικής θεώρησης (βλ. Moran-Ellis κ.ά., 2006: 46-47· επίσης, Πουρκός, 2013β). Επίσης, πολλές διαφορετικές εκδοχές έχουν προταθεί σχετικά με τις διαδικασίες και τις πρακτικές, οι οποίες εφαρμόζονται για να επιτευχθεί ο συνδυασμός ή η σύνθεση των διαφορετικών μεθόδων ή δεδομένων²¹. Στο παρόν άρθρο δεν είναι δυνατόν να καλύψουμε όλο το εύρος της σχετικής συζήτησης. Θα επικεντρωθούμε στην συζήτηση περί του τριγωνισμού (triangulation).

4. Η πρόταση του τριγωνισμού στην κοινωνική έρευνα

Η έννοια του τριγωνισμού προέρχεται από την τριγωνομετρία και είναι ιδιαίτερα οικεία στους τοπογράφους. Σημαίνει τον «υπολογισμό της ακριβούς θέσης ενός σημείου μέσω μετρήσεων που γίνονται από δύο διαφορετικά σταθερά σημεία» (Kelle, 2007: 51). Ο τριγωνισμός, ως η χρήση πολλαπλών μεθόδων για τη μελέτη του ίδιου αντικειμένου, προτάθηκε στις κοινωνικές επιστήμες αρχικά με σκοπό την αύξηση της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας των ερευνητικών ευρημάτων²². Ο Denzin, για παράδειγμα, εισηγήθηκε τον «μεθοδολογικό τριγωνισμό» ως στρατηγική που ελαχιστοποιεί τους κινδύνους, οι οποίοι απειλούν την εσωτερική και την εξωτερική εγκυρότητα μιας έρευνας²³. Όρισε, δε, τον «μεθοδολογικό τριγωνισμό» ως μια σύνθετη διαδικασία κατά την οποία κάθε μέθοδος επενεργεί κόντρα στην άλλη έτσι ώστε να μεγιστοποιείται η εγκυρότητα των ερευνητικών εγχειρημάτων (Denzin, 1978: 304). Σύμφωνα με την άποψη αυτήν ο κοινωνικός ερευνητής διερευνά το ίδιο φαινόμενο με τη χρήση διαφορετικών μεθόδων με σκοπό να αποκομίσει μια πιο ακριβή ανάγνωση ή μέτρηση αυτού του φαινομένου. Μια τέτοια θέση βασίζεται στην αντίληψη πως κάθε εργαλείο μέτρησης και κάθε μέθοδος έχει περιορισμούς και «τυφλά σημεία»· με το συνδυασμό τους, όμως, οι περιορισμοί αλληλοαναιρούνται και ως εκ τούτου μπορούμε να έχουμε ένα πιο ακριβές τελικό αποτέλεσμα (βλ. Moran-Ellis κ.ά., 2006: 47).

Βασική παραδοχή στην οποία στηρίζεται αυτή η εκδοχή του τριγωνισμού είναι πως οι διαφορετικές μέθοδοι εξετάζουν το *ίδιο* φαινόμενο ή την *ίδια* πτυχή του φαινομένου (Denzin, 1978). Η παραδοχή αυτή και κατ' επέκταση η ιδέα ότι οι διαφορετικές μέθοδοι λειτουργούν αμοιβαία και σωρευτικά προς την κατεύθυνση

²¹ Τα πολλαπλά μοντέλα συνδυασμού ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων διαφοροποιούνται βάσει δύο κεντρικών κριτηρίων: κατά πόσο η εφαρμογή των ποσοτικών και των ποιοτικών μεθόδων λαμβάνει χώρα παράλληλα ή διαδοχικά, και αν συμβαίνει το δεύτερο, με ποια σειρά· κατά πόσο αναγνωρίζεται ισότιμη συμβολή και στις δύο προσεγγίσεις ή αποδίδεται μεγαλύτερη βαρύτητα σε κάποια από τις δύο, και αν συμβαίνει το δεύτερο, τότε σε ποια (βλ. Johnson & Onwuegbuzie, 2004: 15 και Γραμματικόπουλος, 2010: 517).

²² Η ιδέα να περιληφθεί ο τριγωνισμός ως μέρος της διαδικασίας εγκυροποίησης των ερευνητικών ευρημάτων καταγράφεται για πρώτη φορά στο κείμενο των Campbell και Fiske (1959).

²³ Ο «μεθοδολογικός τριγωνισμός» αποτελεί σύμφωνα με τον Denzin (1978: 301 επ.) έναν από τους τέσσερις τύπους τριγωνισμού. Οι άλλοι τρεις είναι: ο τριγωνισμός των δεδομένων (χρήση ποικίλων πηγών), των ερευνητών (ανάμειξη περισσότερων ερευνητών στην παρατήρηση αλλά και την ερμηνεία του φαινομένου), των θεωρητικών οπτικών (ερμηνεία των δεδομένων μέσα από διαφορετικές οπτικές και θεωρήσεις). Θα πρέπει, επίσης, να επισημάνουμε ότι ο Denzin διαφοροποιεί τον τριγωνισμό μεθόδων που ανήκουν στο ίδιο παράδειγμα (within-method triangulation) από τον τριγωνισμό των μεθόδων που ανήκουν σε διαφορετικά παραδείγματα (between-method triangulation). Αποδίδει, δε, μεγαλύτερη σημασία ως προς τη λειτουργία της εγκυροποίησης των ερευνητικών ευρημάτων στη δεύτερη εκδοχή του τριγωνισμού (between-method triangulation).

της διασφάλισης της εγκυρότητας των ερευνητικών ευρημάτων, προσκρούει σε δύο ενστάσεις.

Η πρώτη ένσταση υποβάλλεται από εκείνους που δεν αποδέχονται μια σαφή διάκριση μεταξύ παρατηρητή, εργαλείων παρατήρησης και παρατηρούμενου κόσμου. Οι μέθοδοι, λένε, δεν είναι ουδέτερα εργαλεία που απλώς εξετάζουν ή μετρούν μια εξωτερική και ανεξάρτητη προς αυτές πραγματικότητα. Η εφαρμογή της μεθόδου επηρεάζει και συγκροτεί ως ένα βαθμό το αντικείμενο που εξετάζει. Όπως επισημαίνει η Mason (2006: 13), ενώ είναι ευρέως αποδεκτό το ότι οι θεωρητικοί μας προσανατολισμοί κατευθύνουν τις μεθοδολογικές μας πρακτικές, αναγνωρίζεται πολύ δυσκολότερα το ότι οι τρόποι θέασης των πραγμάτων και της ερωτηματοθεσίας επηρεάζονται ισχυρά από τις μεθόδους που έχουμε στη διάθεσή μας. Και αυτό συμβαίνει διότι ο τρόπος με τον οποίον βλέπουμε διαμορφώνει αυτό που μπορούμε να δούμε, αλλά και αυτό που νομίζουμε πως μπορούμε να ερωτήσουμε. Συνεπώς, δύσκολα θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως τα δεδομένα που προκύπτουν από μια ομάδα εστίασης²⁴ (focus group), όπου αναπτύσσεται μια διαλογική συζήτηση και ενεργοποιείται η διάδραση μεταξύ των συνομιλητών, και εκείνα που παράγονται από μια σειρά αφηγηματικών συνεντεύξεων²⁵, όπου αρθρώνεται σε ένα εντελώς άλλο πλαίσιο ο αφηγηματικός λόγος, μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να απαντήσουμε σε ίδιου τύπου ερωτήματα, ακόμη και αν τεθούν οι ίδιες θεματικές και συμμετέχουν σε αυτές τις διαδικασίες οι ίδιοι άνθρωποι.

Η δεύτερη ένσταση υποστηρίζει πως οι διαφορετικές μέθοδοι προέρχονται από και συνδέονται με διαφορετικές θεωρητικές και επιστημολογικές παραδόσεις («παραδείγματα») και ως εκ τούτου προσεγγίζουν εξ ορισμού με διαφορετικό τρόπο τα ερευνώμενα φαινόμενα (βλ. μεταξύ άλλων και Fielding & Fielding, 1986: 31). Για παράδειγμα, η μέθοδος της «ανάλυσης συνομιλίας» συνδέεται οργανικά με την εθνομεθοδολογία, η οποία με τη σειρά της ορίζει τα κοινωνικά φαινόμενα, αποδίδοντας κεντρική σημασία στις παραστασιακές επιτελέσεις και στα ομιλιακά ενεργήματα. Συνεπώς, η εφαρμογή της κάθε μεθόδου θα πρέπει να συνοδεύεται από την αναγνώριση του ειδικού θεωρητικού βάρους που αυτή φέρει.

Οι προαναφερθείσες ενστάσεις, ισχυρίζονται όσοι τις επικαλούνται, καταδεικνύουν πως θα ήταν απλοϊκό να υποστηρίξουμε ότι η χρήση διαφορετικών μεθόδων μέσω της αλληλο-επιβεβαίωσής τους μπορεί να λειτουργήσει σωρευτικά για την ακριβή αποτύπωση του *ιδίου* εξεταζόμενου φαινομένου.

Για να απαντήσουν στις παραπάνω ενστάσεις κάποιοι από τους υποστηρικτές της triangulation εισάγουν μια διασταλτική κατανόηση του τριγωνισμού. Υιοθετούν την παραδοχή ότι ο κοινωνικός κόσμος είναι σύνθετος και πολυσχιδής. Η χρήση διαφορετικών μεθόδων και μεθοδολογικών προσεγγίσεων δεν αποσκοπεί στην καλύτερη αποτύπωση του *ιδίου* φαινομένου, αλλά στην αποκάλυψη διαφορετικών πτυχών του φαινομένου και στον εμπλουτισμό του τρόπου με τον οποίο κατανοούμε τον κοινωνικό κόσμο στην πολλαπλότητα των εκφάνσεών του²⁶. Ο τριγωνισμός

²⁴ Για τις ομάδες εστίασης (focus group), βλ. ενδεικτικά Morgan (1997) και Krueger και Casey (1998).

²⁵ Για την τεχνική της αφηγηματικής συνέντευξης, βλ. ενδεικτικά Schütze (1983), Rosenthal (2004), Τσιώλης (2006: 170 επ.).

²⁶ Προς την κατεύθυνση της κατανόησης του τριγωνισμού ως στρατηγικής που έχει σκοπό μια διευρυνόμενη και πληρέστερη θεώρηση των φαινομένων κινείται και ο U. Flick (1992). Η Mason εξειδικεύει αυτήν την προβληματική, θεωρώντας πως τα εγχειρήματα εφαρμογής συνδυαστικών και μεικτών μεθόδων έχουν αξία όταν θέτουν υπό εξέταση την *κοινωνική εμπειρία* και τις *βιωμένες*

κάτω από αυτό το νέο πρίσμα δεν παράγει ευρήματα διαφορετικών μεθόδων που συγκλίνουν, αλλά διαφορετικές θεάσεις μιας πολυδιάστατης πραγματικότητας, που λειτουργούν συμπληρωματικά²⁷.

Μια διαφορετική εκδοχή του τριγωνισμού, που υπερβαίνει την κατανόησή του τόσο ως στρατηγικής που αυξάνει «σφωρευτικά» την αξίωση της εγκυρότητας, όσο και ως δυνατότητας «συμπληρωματικών» θεάσεων μιας πολυσχιδούς πραγματικότητας, έχει εισηγηθεί ο γερμανός κοινωνιολόγος Udo Kelle (2001, 2007). Ο Kelle, επισκοπώντας τη σχετική συζήτηση για το συνδυασμό των ποσοτικών με τις ποιοτικές μεθόδους, παρατηρεί πως όσοι συμμετέχουν σε αυτήν είτε αναλώνονται σε τεχνικά ζητήματα (όπως, για παράδειγμα, με ποια σειρά θα εφαρμοστούν οι διαφορετικές μέθοδοι, αν θα χρησιμοποιηθούν διαδοχικά ή παράλληλα, ποια θα έχει μεγαλύτερη βαρύτητα κτλ.), είτε χάνονται στην ανταλλαγή επιχειρημάτων επιστημολογικού και γνωσιο-θεωρητικού χαρακτήρα. Αυτό που λείπει, ισχυρίζεται, είναι να συνδεθεί η συνδυαστική χρήση διαφορετικών ερευνητικών μεθόδων με μια θεωρητική κατανόηση του εξεταζόμενου αντικειμένου τέτοια, που να καθιστά το συνδυασμό των μεθόδων αναγκαίο για τη σύλληψή του. Ο Kelle (2001: 8-11), για να αποσαφηνίσει την ιδέα του αυτήν, ανατρέχει στη σημασία που έχει η έννοια του τριγωνισμού στην τριγωνομετρία. Επισημαίνει, λοιπόν, πως στην τριγωνομετρία ο υπολογισμός της ακριβούς θέσης ενός σημείου *προϋποθέτει (αναγκαία)* μετρήσεις που γίνονται από δύο διαφορετικά σταθερά σημεία. Κατ' αντιστοιχία, υποστηρίζει, πως κάθε ικανοποιητική κοινωνιολογική εξήγηση προϋποθέτει το συνδυασμό διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων· και αυτό διότι τα κοινωνικά φαινόμενα εξελίσσονται σε διαφορετικά επίπεδα, που είναι διαλεκτικά συναρθρωμένα, και η γνωστική πρόσβαση σε καθένα από αυτά προϋποθέτει την εφαρμογή διαφορετικών μεθοδολογικών εργαλείων.

Ειδικότερα, η εμπειρική κοινωνική έρευνα, όπως επισημαίνει ο Kelle, καλείται να εξετάσει κοινωνικές οντότητες, οι οποίες δεν χαρακτηρίζονται ούτε από άκαμπτες και αμετάβλητες στο χρόνο δομές, ούτε όμως και από μια καταστασιακά προσδιορισμένη τυχαιότητα. Πρόκειται για κοινωνικές οντότητες που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «δομές περιορισμένης εμβέλειας» (“strukturen begrenzter reichweite”), στο βαθμό που η συγκρότησή τους έχει χωρο-χρονική διάσταση, δύναται να διαφοροποιείται και να παραλλάσσει, και υπόκειται σε μεταβολές στη διάρκεια του χρόνου. Επίσης, ενώ εμπεριέχουν προδιαγραφές και κατευθύνσεις για τη δράση των δρώντων υποκειμένων, μεταβάλλονται από τα μετασχηματιστικά στοιχεία που η δράση αυτή εμπεριέχει²⁸. Ο Kelle υποστηρίζει πως η κοινωνική

πραγματικότητες, δύο κατεξοχήν πολυδιάστατα φαινόμενα που καθιστούν αναγκαία την πολύπλευρη και πολυπρισματική προσέγγισή τους (βλ. Mason, 2006: 10).

²⁷ Με αυτόν τον τρόπο επιλύεται και το πρόβλημα της ερμηνείας ευρημάτων που προέκυψαν από τη χρήση διαφορετικών μεθόδων στο ίδιο αντικείμενο και αποκλίνουν μεταξύ τους. Όπως επισημαίνει ο Kelle (2001), στο μοντέλο του «μεθοδολογικού τριγωνισμού», που σκοπό έχει την αύξηση της αξίωσης εγκυρότητας μέσω της παράλληλης εφαρμογής διαφορετικών μεθόδων, η σύμπτωση των ευρημάτων είναι ο επιδιωκόμενος στόχος. Αντιθέτως, όταν σκοπός του τριγωνισμού αποτελεί η συμπληρωματικότητα, ο εμπλουτισμός δηλαδή της κατανόησης ενός φαινομένου στην πολυδιάστατη και πολυσχιδή υπόστασή του, τότε είναι επιθυμητή και αναμενόμενη η παραγωγή ευρημάτων που αποκλίνουν μεταξύ τους.

²⁸ Ο Kelle (2007: 198) ταυτίζεται στο σημείο αυτό με τη θεώρηση του πραγματισμού, που αναγνωρίζει στα δρόντα υποκειμένα τη δυνατότητα να αποφασίζουν ενεργητικά και να δρουν δημιουργικά. Αντλεί, επίσης, από τη θεωρία της δομοποίησης του A. Giddens την έννοια της «δουαδικότητας της δομής», σύμφωνα με την οποία οι δομές ορίζονται διττώς ως μέσα (αποθέματα) και ως αποτελέσματα της κοινωνικής πράξης (Giddens, 1988: 78). Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι από πολλούς υποστηρικτές

έρευνα θα πρέπει να εκκινεί από μια θεωρητική σύλληψη των αντικειμένων της, η οποία θα συνοψολογίζει τη σχετική σταθερότητα των κοινωνικών δομών, την ετερογένεια και τον πλουραλισμό των προτύπων δράσης, καθώς και την ύπαρξη του στοιχείου της κοινωνικής μεταβολής (Kelle, 2007: 294).

Μια τέτοια θεωρητική σύλληψη του αντικειμένου του κοινωνικού ερευνητή συμπορεύεται με μια σύνθετη κατανόηση των αιτιακών εξηγήσεων στη μελέτη του κοινωνικού κόσμου. Η εμπειρική κοινωνική έρευνα θα πρέπει από τη μία να υπερβεί νομοθετικού χαρακτήρα συσχετίσεις αιτίου και αιτιατού, που παραβλέπουν τον κοινωνικο-ιστορικό και συνεπώς ενδεχομενικό χαρακτήρα των αιτιακών σχέσεων στα κοινωνικά φαινόμενα, και από την άλλη να μην περιορίζεται σε ιδιογραφικού τύπου περιγραφές, που υιοθετούν ιδιοσυγκρασιακού τύπου εξηγήσεις. Θα πρέπει πιο συγκεκριμένα να συνδυάζει, αφενός μεν, εξηγήσεις πιθανολογικού (probabilistic) τύπου, οι οποίες μέσω στατιστικών επεξεργασιών επιχειρούν να απομονώσουν από ένα ευρύ σύνολο πιθανών αιτιακών παραγόντων εκείνους που φαίνεται να έχουν μια στατιστικά σημαντική επίδραση επί του εξεταζόμενου φαινομένου. Για κάτι τέτοιο είναι αναγκαία η διενέργεια ποσοτικών ερευνών. Θα πρέπει, αφετέρου δε, να εστιάζει και στο μικρο-επίπεδο των καθημερινών διαδράσεων και πρακτικών και να επιχειρεί, μέσω μιας συγκριτικής ανάλυσης περιπτώσεων, να ανασυγκροτεί τύπους δράσης που προσιδιάζουν σε συγκεκριμένες καταστάσεις ή σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει εξηγήσεις ερμηνευτικού τύπου, που εστιάζουν στους λόγους της δράσης και αποσκοπούν στη συγκρότηση μιας τυπολογίας των τρόπων με τους οποίους τα δρώντα υποκείμενα οργανώνουν τα σχέδια και τους προσανατολισμούς της δράσης τους, αφού αποτιμήσουν τα περιθώρια και τους περιορισμούς, που ορίζουν τόσο οι κοινωνικές συνθήκες όσο και οι κοινωνικά και πολιτισμικά διαθέσιμες προδιαγραφές και κανόνες. Και αυτό είναι εφικτό με την πραγματοποίηση ποιοτικών ερευνών.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας «δομής περιορισμένης εμβέλειας» είναι οι βιογραφικές διαδρομές, στο βαθμό που αποτελούν μορφώματα στα οποία ενυπάρχει διαλεκτικά ο δομικός προσδιορισμός και η ενδεχομενικότητα, οι θεσμικές προδιαγραφές οργάνωσης του βίου και τα περιθώρια της ατομικής επιλογής στη διαμόρφωση της ατομικής βιογραφίας²⁹. Και είναι ακριβώς αυτή η διττή διάσταση που καθιστά αναγκαίο τον συνδυασμό της ποσοτικής με την ποιοτική προσέγγιση. Ειδικότερα, επιβάλλει το συνδυασμό της ποσοτικά προσανατολισμένης έρευνας των διαδρομών του βίου με την ποιοτικά προσανατολισμένη βιογραφική έρευνα.

Στην έρευνα των «διαδρομών του βίου» (life course research) (βλ. ενδεικτικά Giele & Elder, 1998· Kluge & Kelle, 2001· Elliot, 2005· Sackmann, 2007) η διαδρομή του βίου κατανοείται ως «μια ακολουθία κοινωνικά προσδιορισμένων γεγονότων και ρόλων που πραγματοποιεί το άτομο στη διάρκεια του χρόνου» (Giele & Elder, 1998: 22). Έμφαση δίδεται στα θεσμοποιημένα πρότυπα εξέλιξης της

των «μεικτών μεθόδων» έχει υποδειχθεί το ρεύμα του πραγματισμού ως φιλοσοφικό έρεισμα των επιχειρημάτων συνδυασμού και μείξης των μεθόδων (βλ. χαρακτηριστικά Johnson & Onwuegbuzie, 2004: 15· Johnson, Onwuegbuzie & Turner, 2007, Πουρκός, 2013α).

²⁹ Όπως επισημαίνει ο Kelle (2007: 77), μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τις βιογραφικές διαδρομές ως «δομές περιορισμένης εμβέλειας» στο βαθμό που εμφανίζουν τα τρία συστατικά στοιχεία της έννοιας αυτής, όπως τα ορίσαμε παραπάνω: ο τρόπος με τον οποίον δομούνται οι διαδρομές του βίου ακολουθεί τα κυρίαρχα σε κάθε εποχή κοινωνικά πρότυπα και θεσμικές προδιαγραφές (στοιχείο της σχετικής σταθερότητας του τρόπου δόμησης), τα οποία παραλλάσσουν από εποχή σε εποχή (στοιχείο της μεταβολής). Ωστόσο, σε κάθε εποχή παρατηρείται στους τρόπους με τους οποίους μορφοποιούνται οι διαδρομές του βίου σε ατομικό επίπεδο ετερογένεια και αποκλίσεις από τα κυρίαρχα πρότυπα (στοιχείο της ετερογένειας και του πλουραλισμού των προτύπων δράσης).

διαδρομής του βίου, πότε και πώς πραγματοποιείται η μετάβαση από τη μια κατάσταση του ατόμου στην άλλη (γάμος, απόκτηση τέκνων, μετάβαση από την εκπαίδευση στην εργασία, μετάβαση από την εργασία στην ανεργία ή τη σύνταξη, μετακίνηση από μια θέση εργασίας σε άλλη ή από έναν επαγγελματικό ρόλο σε άλλον) (βλ. Kelle & Kluge, 2001: 12). Επίσης, μελετώνται οι τρόποι με τους οποίους μορφοποιούνται τυπικές καριέρες (π.χ. εκπαιδευτικές ή επαγγελματικές διαδρομές). Χρησιμοποιούνται, δε, κατά κανόνα, ποσοτικές μέθοδοι και διαμήκη (longitudinal) ερευνητικά σχέδια, για να μελετηθούν διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται στα τυπικά υποδείγματα εξέλιξης της διαδρομής του βίου και της εναλλαγής των φάσεων του κύκλου της ζωής, από γενιά σε γενιά ή μεταξύ διακριτών κοινωνικών ομάδων, ιστορικών περιόδων ή κοινωνιών.

Αντιθέτως, η ποιοτικά προσανατολισμένη βιογραφική έρευνα (biographical research) (βλ. ενδεικτικά Chamberlayne, Bornat & Wengraf, 2000· Roberts, 2002· Miller, 2005· Τσιώλης, 2006, 2010) εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα της έρευνας ανασυγκροτούν μέσα από τη δική τους οπτική την ιστορία της ζωής τους σε αυθόρμητες αφηγήσεις, που παράγονται στο πλαίσιο μιας οργανωμένης διάδρασης, της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης. Στη βιογραφική έρευνα ο ερευνητής ενδιαφέρεται για τη βιοματική εμπλοκή του φορέα της βιογραφίας στα γεγονότα, τις ερμηνείες του, τους προσανατολισμούς της δράσης του, τους εκφερόμενους λόγους και τρόπους λήψης των αποφάσεων, καθώς και τους αναδρομικούς απολογισμούς και αποτιμήσεις βιογραφικά σημαντικών συμβάντων.

Στο χώρο της έρευνας των βιογραφικών διαδρομών, η έρευνα των διαδρομών του βίου και η βιογραφική έρευνα λογίζονται ως δύο μεταξύ τους διακριτές κατευθύνσεις, που αναπαράγουν τη διαφοροποίηση ποσοτική versus ποιοτική προσέγγιση, με εκατέρωθεν αποκλεισμούς και περιχαρακώσεις (βλ. Kelle & Kluge, 2001: 12). Όπως, ωστόσο, κατέδειξε ο Kelle και οι συνεργάτες του σε μια σειρά ερευνών που διεξήγαγαν, ως μέλη μιας ερευνητικής ομάδας του Πανεπιστημίου της Βρέμης³⁰, η θεωρητική σύλληψη των βιογραφικών διαδρομών ως «δομών περιορισμένης εμβέλειας», ως κοινωνικών δηλαδή μορφωμάτων στα οποία συνυπάρχει διαλεκτικά ο δομικός προσδιορισμός αλλά και η ενδεχομενικότητα, επιβάλλει για την άρτια εμπειρική διερεύνησή τους το συνδυασμό της έρευνας των διαδρομών του βίου και της βιογραφικής έρευνας.

Συγκεκριμένα, επεσήμαναν πως μέσα από έναν τέτοιο συνδυασμό τα ενδιαφέροντα ευρήματα των ποσοτικών ερευνών των διαδρομών του βίου, που μελέτησαν τους τρόπους δόμησης των βιογραφικών διαδρομών και εντόπισαν σημαντικές διαφοροποιήσεις από γενιά σε γενιά ή σε σχέση με το φύλο, την κοινωνική καταγωγή και το εκπαιδευτικό επίπεδο, μπορούν να εξηγηθούν και να κατανοηθούν σε βάθος αν ληφθούν υπόψη οι οπτικές των δρώντων υποκειμένων και ανιχνευθούν οι ειδικές λογικές βάσει των οποίων τα υποκείμενα λαμβάνουν

³⁰ Πρόκειται για έναν ειδικό ερευνητικό τομέα (Sonderforschungsbereich Sfb 186) της Γερμανικής Ερευνητικής Κοινότητας (Deutsche Forschungsgemeinschaft) με τίτλο «Statuspassagen und Risikolagen im Lebensverlauf» (Βιογραφικές μεταβάσεις και καταστάσεις διακινδύνευσης κατά τη διαδρομή του βίου), που συγκροτήθηκε το 1988 στο Πανεπιστήμιο της Βρέμης και ολοκλήρωσε τις εργασίες του το 2001. Σημαντικός αριθμός κειμένων στα οποία παρουσιάζονται τα ευρήματα των ερευνών της εν λόγω ομάδας, καθώς και κείμενα θεωρητικού και μεθοδολογικού αναστοχασμού, περιλαμβάνονται στην σειρά Status Passages and the Life Course που εκδόθηκε από τις εκδόσεις Deutscher Studien Verlag και επιμελητή έκδοσης τον Walter R. Heinz. Οι τίτλοι της σειράς περιλαμβάνονται στην ακόλουθη ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.sfb186.uni-bremen.de/frames/literatur.htm>

σημαντικές βιογραφικές αποφάσεις, αποτιμώντας τα περιθώρια της δράσης τους και ακολουθώντας ή απορρίπτοντας συμβατές επιταγές και προδιαγραφές.

Οι (ποσοτικές) έρευνες των διαδρομών του βίου έχουν καταδείξει στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας μια αυξημένη ετερογένεια των διαδρομών του βίου ανθρώπων που εκκινούν από ομοειδή κοινωνικά περιβάλλοντα. Η ταξική καταγωγή, το φύλο, η γενιά διατηρούν βέβαια τη σημασία τους ως βιογραφικοί πόροι, η προγνωστική τους όμως αξία σχετικά με την εξέλιξη των διαδρομών ζωής φαίνεται να έχει υποχωρήσει αισθητά. Η εξέταση του τρόπου με τον οποίο οι τοποθετήσεις στον κοινωνικό χώρο συνδέονται με ειδικού τύπου εμπειρίες, με τους προσανατολισμούς της δράσης ή με τη διαμόρφωση βιογραφικών σχεδίων δεν διασφαλίζεται μέσα από ποσοτικού τύπου έρευνες, που μελετούν από τη σκοπιά του εξωτερικού παρατηρήτη τη διάρθρωση των βιογραφικών διαδρομών. Προϋποθέτει την ανασυγκρότηση των ιστοριών ζωής από την οπτική των ιδίων των δρώντων υποκειμένων και την κατανόηση των τρόπων με τους οποίους αντιλαμβάνονται τα άτομα τις καταστάσεις και τη θέση τους εντός του κοινωνικού χώρου, ερμηνεύουν τα περιθώρια των επιλογών τους και προσανατολίζουν τη δράση τους.

Οι έρευνες των διαδρομών του βίου έδειξαν, ακόμη, ότι οι σύγχρονες βιογραφικές διαδρομές γίνονται ολοένα πιο πολύπλοκες, πιο «ακανόνιστες», πιο «εξατομικευμένες» (U. Beck). Η μελέτη των σύγχρονων εργασιακών βιογραφιών αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα. Η ποιοτικά προσανατολισμένη βιογραφική έρευνα, μπορεί, ξεκινώντας από το εύρημα αυτό, να εστιάσει στους τρόπους με τους οποίους τα υποκείμενα διαχειρίζονται ενεργά αυτήν την πολυπλοκότητα και τη ρευστότητα³¹.

Επίσης, μια ποιοτικά προσανατολισμένη βιογραφική έρευνα, αντλώντας από τις έρευνες των διαδρομών του βίου μπορεί να συσχετίσει τις ερμηνείες και τους προσανατολισμούς των υποκειμένων με τους όρους και τις εξελίξεις στο επίπεδο της κοινωνικής δομής. Να αποφύγει, συνεπώς, αυτό που ο Habermas αποκαλεί, παραπέμποντας στον Wellmer, «ερμηνευτικό ιδεαλισμό» (hermeneutischen idealismus) (1981: 223), την τάση, δηλαδή, που συχνά παρατηρείται στους ποιοτικούς ερευνητές να περιορίζονται στην περιγραφική απόδοση της εσωτερικής σκοπιάς των υποκειμένων, χωρίς να ενδιαφέρονται για τους κοινωνικούς και ιστορικούς όρους της σύστασής της.

5. Αντί επιλόγου

Στο παρόν κείμενο επιχειρήσαμε να ορίσουμε την ποσοτική και την ποιοτική προσέγγιση στην εμπειρική κοινωνική έρευνα, εστιάζοντας όχι σε επιμέρους τεχνικά χαρακτηριστικά, αλλά στις διαφορετικές λογικές που διέπουν την κάθε προσέγγιση. Στη συνέχεια, σκιαγραφήσαμε, ανατρέχοντας στην ιστορία της κοινωνικής έρευνας, την πολυκύμαντη σχέση των δύο προσεγγίσεων. Αναφερθήκαμε στην περίοδο της πολεμικής σχέσης μεταξύ ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας και στις μομφές που εξαπέλυαν οι εκπρόσωποι της μιας έναντι της άλλης. Εκθέσαμε τη θέση περί «ριζικής ασυμβατότητας» των δύο προσεγγίσεων, που εδράζεται στην πεποίθηση πως κάθε προσέγγιση θεμελιώνεται σε διαφορετικό θεωρητικό και επιστημολογικό παράδειγμα. Στο τρίτο μέρος, επιχειρήσαμε να εξετάσουμε τις διαφορετικές εκδοχές

³¹ Βλ. σχετικός το ειδικό αφιέρωμα του ηλεκτρονικού περιοδικού Forum: Qualitative Social Research/Sozialforschung με θέμα «Biography, risk and Uncertainty» (επιμ. Jens Zinn), τομ. 11, αρ. 1, 2010.

με τις οποίες έχει εμφανιστεί ο «τριγωνισμός» (triangulation) ως πρόταση συνδυαστικής εφαρμογής ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων. Εξετάσαμε, αρχικά, την εκδοχή σύμφωνα με την οποία η τριγωνική εφαρμογή διαφορετικών μεθόδων λειτουργεί σωρευτικά προς την κατεύθυνση μιας πιο έγκυρης αναπαράστασης του ιδίου αντικειμένου. Αντιπαραβάλαμε την εκδοχή του τριγωνισμού ως εφαρμογής διαφορετικών μεθόδων με σκοπό την πολυπρισματική θεώρηση πολυδιάστατων και πολυσχιδών κοινωνικών πραγματικοτήτων. Αναδείξαμε, στο τέλος, μια ενδιαφέρουσα πρόταση, η οποία συνδέει τον τριγωνισμό με μια θεωρητική σύλληψη των κοινωνικών φαινομένων, τέτοια που προϋποθέτει για την κοινωνιολογική εξήγησή τους τον συνδυασμό διαφορετικών ερευνητικών προσεγγίσεων. Η εν λόγω πρόταση έχει βρει την εφαρμογή της στις έρευνες των βιογραφικών διαδρομών με τον συνδυασμό της (ποσοτικής) έρευνας των διαδρομών του βίου και της (ποιοτικής) βιογραφικής έρευνας.

Βιβλιογραφία

- Barton, A. & Lazarsfeld, P. (1979/1955). Einige Funktionen von Qualitativer Analyse in der Sozialforschung. In C. Hopf & E. Weingarten (Eds.), *Qualitative Sozialforschung* (pp. 41-89). Stuttgart: Klett-Cotta.
- Berger, P. & Luckmann, T. (1967). *The Social Construction of Reality*. New York: Anchor.
- Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη, Χ. (1998). Η Συμπληρωματικότητα Ποιοτικών και Ποσοτικών Μεθόδων στην Κοινωνιολογική και Εκπαιδευτική Έρευνα. Στο Γ. Παπαγεωργίου (Επιμ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα* (σσ. 255-289). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Blumer, H. (1968). *Symbolic Interaction: Perspective and Method*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Bryman, A. (1988). *Quantity and Quality in Social Research*. London & New York: Routledge.
- Campbell, D. T. & Fiske, D. W. (1959). Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-multimethod Matrix. *Psychological Bulletin*, Vol. 56, 81-105.
- Chamberlayne, P., Bornat, J. & Wengraf, T. (Eds.) (2000). *The Turn to Biographical Methods in Social Science*. London: Routledge.
- Γκούνης, Κ. (2009). Η Εθνογραφία του Άστεγου: Μια Εκτίμηση της Κληρονομιάς του Nels Anderson. Στο Ν. Τάτσης & Μ. Θανοπούλου (Επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου* (σσ. 287-302). Αθήνα: Παπαζήσης..
- Γραμματικόπουλος, Β. (2010). Ο «Τρίτος Δρόμος» στην Έρευνα: Η Μεικτή Μεθοδολογία. Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες. Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σσ. 513-524). Αθήνα: Τόπος.
- Denzin, N. (1978). *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. New York: McGraw Hill.
- Elliot, J. (2005). *Using Narrative Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. London: Sage.
- Erzberger, C. & Prein, G. (1997). Triangulation: Validity and Empirically-based Hypothesis Construction. *Quality & Quantity*, 31, 141-154.
- Faris, R. E. I. (1970). *Chicago Sociology: 1920-1932*. Chicago: University of Chicago Press.

- Fielding, N. G. & Fielding, J. L. (1986). *Linking Data: The Articulation of Qualitative and Quantitative Methods in Social Research*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Flick, U. (1992) Triangulation Revisited – Strategy of Validation or Alternative. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 22(2), 175-197.
- Flick, U. (1998). *Qualitative Forschung: Theorie, Methoden, Anwendung in Psychologie und Sozialwissenschaften*. Reinbek: Rowohlt Verlag.
- Garfinkel, H. (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Giddens, A. (1988). *Die Konstitution der Gesellschaft: Grundzüge Einer Theorie der Strukturierung*. Frankfurt/M & New York: Campus Verlag.
- Giele, J. & Elder, G. (1998). *Methods of Life Course Research: Qualitative and Qualitative Approaches*. Thousand Oaks: Sage.
- Guba, E & Lincoln, Y. (1994). Competing Paradigms in Qualitative Research. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (pp. 105-117). Thousand Oaks: Sage.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des Kommunikativen Handelns* (Tom. II). Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Θανοπούλου, Μ. (2009). Η Βιογραφική Προσέγγιση και η Σχολή του Σικάγου: Μια Αναδρομή. Στο Ν. Τάτσης & Θανοπούλου, Μ. (Επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου* (σσ. 215-236). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Johnson, R. B. & Onwuegbuzie, A. J. (2004) Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time Has Come. *Educational Researcher*, 33(7), 14-26.
- Johnson, R. B., Onwuegbuzie, A. J. & Turner L. A. (2007). Toward a Definition of Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 1(2), 112-133.
- Κάλλας, Γ. & Κονδύλη, Δ. (2008). Το Διφασικό Υπόδειγμα και οι Ερευνητικές Υποδομές ως Προϋπόθεση για τη Σύζευξη της Ποσοτικής και της Ποιοτικής Μεθοδολογίας. Στο Γ. Κάλλας, Δ. Κονδύλη & Γ. Καραγιάννης (Επιμ.), *Μεθοδολογικά Ζητήματα και Ερευνητικές Υποδομές των Κοινωνικών Επιστημών* (σσ. 96-109). Αθήνα: Ποταμός.
- Kelle, U. (1992). *Empirisch Begründete Theoriebildung. Zur Logik und Methodologie Interpretativer Sozialforschung*. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Βρέμης.
- Kelle, U. (2001) Sociological Explanations Between Micro and Macro and the Integration of Qualitative and Quantitative Methods. *Forum Qualitative Research*, 2(1) <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/966>. Retrieved 1st Jun. 2010, from the website: <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/966>.
- Kelle, U. (2007). *Die Integration Qualitativer und Quantitativer Methoden in der Empirischen Sozialforschung*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Kelle, U. & Kluge, S. (2001). Validitätskonzepte und Validierungsstrategien bei der Integration Qualitativer und Quantitativer Forschungsmethoden. In S. Kluge & U. Kelle (Eds.), *Methodeninnovation in der Lebenslaufforschung: Integration Qualitativer und Quantitativer Verfahren in der Lebenslauf- und Biographforschung* (pp. 135-166). Weinheim & Muenchen: Juventa.
- Kluge, S. & Kelle, U. (Επιμ.) (2001). *Methodeninnovation in der Lebenslaufforschung: Integration Qualitativer und Quantitativer Verfahren in der Lebenslauf- und Biographforschung*. Weinheim & Muenchen: Juventa.

- Krüger, R. A. & Casey, M. A. (1998). *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*. London: Sage.
- Κυριαζή, Ν. (2011). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*. Αθήνα: Πεδίο.
- Lamnek, S. (2005). *Qualitative Sozialforschung* (4th Edition). Weinheim: Beltz.
- Lincoln, Y & Guba, E. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Lincoln, Y. & Guba, E. (2000). Paradigmatic Controversies, Contradictions and Emerging Confluences. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of Qualitative Research* (pp.163-188) (2nd Edition). Thousand Oaks: Sage.
- Λυδάκη, Α. (2007). Γεωμετρία ή/και Ποίηση; Ζητήματα Μεθόδων και Τεχνικών στην Ερευνητική Διαδικασία. Ανακοίνωση στο 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε του ΕΜΠ με θέμα «Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία: Από το Χθες στο Αύριο» (27-30 Σεπτεμβρίου 2007). Μια εμπλουτισμένη μορφή του κειμένου της ανακοίνωσης δημοσιεύτηκε στο Α. Lydaki (18 June 2010), *Geometry or Poetry? Issue of Methods and Techniques in Regional Research Quality & Quantity*. Retrieved 12th July 2010, from the website: <http://www.springerlink.com/content/f952p21q03517780/>.
- Μακράκης, Β. (1998). Απομυθοποιώντας τον Μεθοδολογικό Μονισμό. Στο Γ. Παπαγεωργίου (Επιμ.), *Μέθοδοι στην Κοινωνιολογική Έρευνα* (σσ. 19-38). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Mason, J. (2006). Mixing Methods in a Qualitatively Driven Way. *Qualitative Research*, 6(1), 9-25.
- Mason, J. (2011). *Η Διεξαγωγή της Ποιοτικής Έρευνας* (μτφρ. Ε. Δημητριάδου). Αθήνα: Πεδίο.
- Mehan, H. & Wood, H. (1975). *The Reality of Ethnomethodology*. New York: Willey.
- Miller, R. (Ed.) (2005). *Biographical Research Methods* (1-4 Vols). London: Sage.
- Moran-Ellis, J., Alexander, V., Cronin, A., Dickinson, M., Fielding, J., Sleney J. & Thomas, H. (2006). Triangulation and Integration: Processes, Claims and Implications. *Qualitative Research*, 6(1), 45-59.
- Morgan, D. (1997). *Focus Groups as Qualitative Research*. London: Sage.
- Onwuegbuzie, A. J. & Leech, N. L. (2004). On Becoming a Pragmatic Researcher: The Importance of Combining Quantitative and Qualitative Research Methodologies. *International Journal of Social Research Methodology: Theory & Practice*, 8(5), 375-387.
- Παπαδόπουλος, Α. (2006). Περιπτώσιολογική Έρευνα: Μια Ερευνητική Στρατηγική για το Συνδυασμό Ποσοτικών και Ποιοτικών Μεθόδων. Στο Θ. Ιωσηφίδης & Μ. Σπυριδάκης (Επιμ.), *Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα: Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις και Ανάλυση Δεδομένων* (σσ. 231-257). Αθήνα: Κριτική.
- Plummer, K. (2000). *Τεκμήρια Ζωής: Εισαγωγή στα Προβλήματα και τη Βιβλιογραφία μιας Ανθρωπιστικής Μεθόδου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Πουρκός, Μ. (2010). Η Διαμάχη Μεταξύ Ποιοτικής και Ποσοτικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες. Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέρμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες. Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σσ. 131-176). Αθήνα: Τόπος.
- Πουρκός, Μ. (2013^α). Το ζήτημα της μείξης των μεθοδολογιών/μεθόδων στην κοινωνική, ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα: Θεωρητική και ιστορική οριοθέτηση του πεδίου, *Εισαγωγή στον ανά χείρας τόμο*.

- Πουρκός, Μ. (2013^β). Δυνατότητες και όρια των στρατηγικών διεύρυνσης του ερευνητικού σχεδιασμού (μείξης των μεθοδολογιών) στην κοινωνική, ψυχολογική και εκπαιδευτική έρευνα, *Κείμενο στον ανά χείρας τόμο*
- Roberts, B. (2002). *Biographical Research*. Buckingham: Open University Press.
- Robson, C. (2007). *Η Έρευνα του Πραγματικού Κόσμου* (μτφρ. Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού, επιστ. επιμ. Κ. Μιχαλοπούλου). Αθήνα: Gutenberg.
- Rosenthal, G. (2004). Biographical Research. In C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium & D. Silverman (Eds.), *Qualitative Research Practice* (pp. 48-64). London: Sage.
- Sackmann, R. (2007). *Lebenslaufanalyse und Biographieforschung: Eine Einführung*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Schütze, Fr. (1983). Biographieforschung und Narratives Interview. *Neue Praxis*, 13, 283-293.
- Στυλιανούδη, Μ. Γ. Α. (2009). Η Εθνογραφία της Σχολής του Σικάγου: Οι Απαρχές της Εθνογραφικής Παράδοσης. Στο Ν. Τάτσης & Μ. Θανοπούλου (Επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου* (σσ. 185-214). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Tashakkori, A. & Teddlie, C. (2003). *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες Ζωής και Βιογραφικές Αφηγήσεις: Η Βιογραφική Προσέγγιση στην Κοινωνιολογική Ποιοτική Έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τσιώλης, Γ. (2008). *Η Σχέση Ποιοτικής και Ποσοτικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες: Από την Πολεμική των «Παραδειγμάτων» στις Συνθετικές Προσεγγίσεις*; Ανακοίνωση στο Συνέδριο της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης με θέμα *Οι Κοινωνικές Επιστήμες στον 21ο Αιώνα* (Ρέθυμνο 16-18 Οκτωβρίου 2008). Το ανά χείρας άρθρο αποτελεί μια εμπλουτισμένη μορφή της αναφερόμενης ανακοίνωσης.
- Τσιώλης, Γ. (2010). Η Επικαιρότητα της Βιογραφικής Προσέγγισης στην Ποιοτική Κοινωνική Έρευνα. Στο Μ. Πουρκός & Μ. Δαφέριμος (Επιμ.), *Ποιοτική Έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες. Επιστημολογικά, Μεθοδολογικά και Ηθικά Ζητήματα* (σσ. 347-370). Αθήνα: Τόπος.
- Wilson, T. (1970). Normative and Interpretive Paradigms in Sociology. In J. Douglas (Ed.), *Understanding Everyday Life* (pp. 57-79). Chicago: Aldine Publishing Company.
- Χαλκιά, Κ. (2003). Η Ελευθερία της «Μέτρησης» και η «Πειθαρχία της Διαίσθησης»: Σχέσεις Διαλόγου μεταξύ Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας στην Εκπαίδευση στις Φυσικές Επιστήμες. *Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου της Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος* (ηλεκτρονική έκδοση).
- Zinn, J. (επιμ.) (2010) Ειδικό αφιέρωμα με θέμα «Biography, risk and Uncertainty», *Forum: Qualitative Social Research/Sozialforschung*, τομ. 11, αρ. 1.

Title:

The relationship between qualitative and quantitative social research: from the “qualitative-quantitative incompatibility thesis” to “integrating” or “combining” research approaches.

Giorgos Tsiolis***ABSTRACT**

The text discusses the relationship between qualitative and quantitative approach in social research. Initially, the two perspectives are defined, by focusing not on descriptive characteristics, but on their distinctive rationales. Thereafter the development of their relationship over the time is presented. Therefore a periodization is followed, which begins from the period of the “war between the two approaches”, passes through the period of the “qualitative – quantitative incompatibility thesis” and arrives to the period of “mixed-methods research designs”. In text’s final part different versions of “triangulation” are examined. The author argues for a version of triangulation that attaches the usage of mixed methods with complicated theoretical understanding of social phenomena, which presupposes for their sociological explanation a combination of different research approaches.

Key words: Biographical research, Social research, Mixed methods, Combining qualitative and quantitative approaches, Triangulation.

* Giorgos Tsiolis, Ph.D., Assistant Professor, University of Crete, School of Social Sciences, Department of Sociology, Gallos University Campus, 74100 Rethymnon, Crete, Greece, Tel.: 0030-28310-77497 (office). E-mail: tsiolisg@uoc.gr